

مُخَّارَا

شماره ۱۳۲ - مهر و آبان ۱۳۹۸ . قیمت پنجاه و پنج هزار تومان

ژاله آموزگار • عبدالحمین آکرتک • سجاد آبدلوی شهین اعوانی • معصومه لیرخانلو • بهمن بازگانی • محمدرضا باطنی • ایرج پاریسی نژاد • محمدرحمان
• سعید جعفری • مصطفی حسینی • بهاء‌الدین خرمشاهی • ابوالفضل خلیلی • تورج دریایی • دیک دیویس • حسن ذوالفقاری • هاشم رجب‌زاده
• بابک زمانی • مجید سلیمانی • احمد سمیعی گیلانی • محمدرضا شفیعی کدکنی • عماد‌الدین شیخ‌الحکمایی • حبیب‌الله عباسی • میلاد عطیعی •
محمود فتوحی • معصومه معدن‌کن • حسن میرعابدینی • عبدالرحمن نجل‌رحیم • دوشعرازه . ا. سایه و یادنامه منوچهر مرتضوی و علی اکبر قیاض

۲. محله شیخ ابواسحاق کازرونی در شهر بوسرای ترکیه^(۲)
شهر بوسرای ترکیه، که پایتخت نخست عثمانیان بوده است، محله‌ای به نام ابواسحاق دارد. مناسبت این نامگذاری وجود مسجد و مقبره‌ای با نام شیخ ابواسحاق کازرونی در آن محله است.

می‌دانیم مریدان طریقت کازرونیه یا مرشدیه، جایگاهی خاص در آناتولی داشتند و آل عثمان به ویژه در فتح استانبول خود را وامدار نفوذ معنوی و سپاهیان این سلسله که موسوم به «علمداران مرشدی» بودند می‌دانستند.^(۳) سلطان بایزید عثمانی (حک: ۷۹۱ - ۸۰۵) این بقعه را به استناد کتیبه سردر، و وقف‌نامه موجود^(۴)، در سال ۸۰۲ق،

۱) پژوهشگر مؤسسه باستانشناسی دانشگاه تهران / emad_hokamii@yahoo.com

۲) این بررسی در تاریخ ۱۷ و ۱۸ تیرماه ۱۳۹۸ انجام گرفته است.

۳) در باب بناهای سلسله کازرونیه در دنیای قدیم رک: هایدۀ لاله و عمادالدین شیخ الحکامی، «بناهای معروف به ابواسحاقیه در ایران و سرزمینهای اسلامی»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، شماره دوم، دوره ۵۹، ص ۱۱۱-۱۴۲. تابستان ۱۳۸۷. «مقدمه‌ای بر شناخت سلسله مرشدیه و بناهای آن»، مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، کرمان، ارگ بم، ۲۵-۲۹ فروردین ۱۳۷۸، ج سوم، ص ۱۵۹ - ۱۷۴.

۴) محقق اهل ترکیه، شادروان عدنان ارزی در سال ۱۹۴۲ متن کتیبه سردر (بدون طرح و تصویر) و متن و تصویر وقف‌نامه سلطان بایزید را در مقاله‌ای منتشر کرده است. وی در بازخوانی سطر سوم کتیبه سردر «ابن افتخار المرشدی، معین القرشی» را به صورت «ابن افتخار، معین المرشدی القرشی» خوانده است. ایشان در این مقاله متن کتیبه منسوب به شیخ ابواسحاق را نیآورده است:

ERZİ, H. Adnan. "Bursa'da İshakî Dervişlerine Mahsus Zâviyenin Vakfiyesi." Vakıflar Dergisi, 2 (1942): 423-429.

برای مریدان طریقت شیخ ابواسحاق در آن شهر ساخته و وقف کرده است. این بنا سپس در دوره سلطان محمد فاتح در سال ۸۸۴ هجری بازسازی شده است. متن کتیبه سردر، در سه سطر، به خط ثلث، به زبان عربی است:

قد بنا هذه البقعة الشريفة، السلطان السعيد الأعظم، بايزيد خان - اسكنه
الله في فراديس الجنان - و وقفها على اصحاب الشيخ الكبير الصمداني، /
شيخ ابواسحاق الكازوني؛ رحمة الله عليه.
فأمر بتجديدها سلطان البرين و خاقان البحرين، سلطان محمد بن
مرادخان، خلد الله ملكه و سلطانه.
/ و سعی العبد الفقير، ابن افتخار المرشدي، معين القرشي، في تجديدها
و هو من اصحاب الشيخ الكبير و اقاربه، في شهر جمادى الاول سنة اربع
و ثمانين و ثمان مائة.

روبه روی در مسجد، بنایی با نمای سنگی، و دارای یک اتاق است که بر سردر آن با الفبای ترکی استانبولی، عبارت «ابواسحاق حضرتلری» نوشته شده است. باور مردم شهر بر آن است که این مقبره متعلق به شیخ ابواسحاق کازرونی است. چون در باب محل قطعی مقبره شیخ در محله گنجوی شهر کازرون، تردیدی وجود ندارد، به لطف امام مسجد، و پیرزن خادم مقبره، پارچه سبز روی مقبره را برداشته و از گورنباشته موجود تصویربرداری کردم. در کنار سنگ مقبره دو کوزه پر آب قرار داشت. این نکته از ستهای جالب توجه و تحقیق است.

متن کتیبه گور در بخش بالا و پایین مقبره به صورت عمودی قرار دارد. متأسفانه بخشی از سطر پایین کتیبه در خاک قرار دارد و خوانده نمی‌شود. پشت و روی سنگ عمودی پایین پای متوفی این عبارت نوشته شده است:

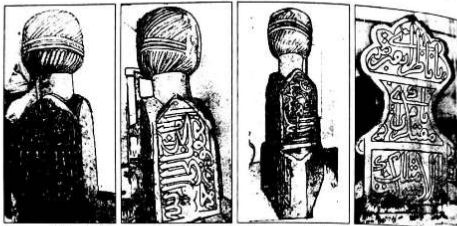
يا ناظرًا بقبري / يا مفكر بامري / بالأمس كنتُ مثلک / [و غدا أنت مثلی^(۱)]
الدینا دار فنا و الآخره دار بقا.

هر چهار سوی سنگ ایستاده بالای مقبره، نوشته‌دار است و بخش بالای کتیبه به صورت یک عمامه حجاری شده است. نوشته‌های سمت بیرونی که سطری از آن در خاک قرار دارد و دیده نمی‌شود، حدیثی از پیامبر اسلام بر لزوم یادکرد دایم مرگ برای پرهیز از خوشی‌های دنیوی است:

(۱) بخش داخل کروش، در وضعیت کنونی، داخل خاک قرار دارد و دیده نمی‌شود.

• تصویر یا دورنگری خطوط کتیبه سردر مسجد شیخ ابواسحاق کازرونی در شهر بوسرای ترکیه

• تصاویر و دورگیری خطوط مقبره منسوب به شیخ ابواسحاق کازرونی در محله ابواسحاق شهر بوسرا

قال النبی، صلی الله / علیه و علی آله: «اکثروا ذکر / هادم اللذات الموت.
و قال رسول الله - علیه / (سطر پایانی ناپیداست)

سه سوی دیگر:

انتقل السعید الشہید المرحوم / المغفور المحتاج الی ... رحمة الله / الغفور،
مصطفی ابن عبده فی اواخر المحرم المعظم (سنة ... و ثمانمائه^(۱)).

بنا به گفته آگاهان محلی، دورادور این بنا، مجموعه مفصلی از کتیبه‌های مقابر وجود داشته است که اکنون اثر چندانی از آنها نیست. در باغچه حیاط پشت بنا پاره‌هایی از سنگ گورهای شکسته کنار هم چیده شده است. با اتصال دو پاره مجزا که بازمانده از کتیبه‌ای از سده نهم هجری قمری است، این دو مصرع جداگانه، از مرثیه سعدی شیرازی در مرگ سعد زنگی خوانده می‌شود:

در آن عالم، خدای عالم غیب زلال عفو در حلقش چکاناد!

مصرعهای دیگر در بخشهای از بین رفته و یا مدفون در خاک است که در کلیات سعدی مصفا چنین آمده است^(۲):

به تلخی رفت از دنیای شیرین زلال کام در حلقش چکاناد!
در آن عالم خدای از عالم غیب نثار رحمتش بر سر فشاناد

(کلیات سعدی، ۶۸۶)

(۱) رنگ‌آمیزی ناشیانه برجستگی و زمینه نوشتار به رنگ سبز، بازخوانی تاریخ درست را دشوار کرده است.
(۲) سعدی، مصلاح بن عبدالله، کلیات، به کوشش مظاهر مصفا، تهران، روزنه، ۱۳۸۲.

• بیٹی از سعدی شیرازی بر مقبرہ‌ای در حیاط مسجد شیخ ابواسحاق کارونی (بوسا، ترکیه)

در سمت دیگر همین تخته‌سنگ، دو مصرع از دو بیت متوالی مرثیہ‌ای دیگر از سعدی خوانده می‌شود:

ای نفس پاک، منزل خاکت خجسته باد! وقتی خلاص یافت کزین آشیان برفت
این ابیات نیز در دیوان بدین شکل آمده است:

ای نفس پاک، منزل خاکت خجسته باد تنها نه بر تو جور و جفای زمان برفت
دانند عاقلان به حقیقت که مرغ روح وقتی خلاص یافت کزین آشیان برفت.

(کلیات سعدی، ۶۸۸)

۳. کتیبه‌های فارسی در «یشیل جامع» شهر بوسا

از مهمترین بناهای ساخته شده در دوره عثمانی در نخستین پایتخت‌شان، بوسا، بنای مشهور به یشیل جامع است. این بنا به خاطر کاشی‌های سبزرنگ آن به مسجد سبز مشهور شده است. در محراب این بنا شعری از سعدی شیرازی و عبارت «عمل استادان تبریز» دیده می‌شود و برای برخی محققان شناخته شده است، اما در منابع مکتوب، اشعار فارسی رواقهای این بنا و حتی کتیبه عربی سردر بنا منتشر نشده است. از این رو بازخوانی اشعار فارسی، رقم هنرمندان ایرانی و نیز کتیبه سردر بنا در ادامه می‌آید.

۱/ بسم الله الرحمن الرحيم و الإعتصام بكرمه العميم، مصنوع صانع الفطرة
 و مصوغ صانع القدرة، أعنى هذه البقعة الكريمة، نُسخة من نسخ الجنة،
 نُسخت بهداية العزيز العليم و روضة من رياض العقبى، نُسخت زهرة الحيوه
 الدنيا، ۲/ تبخترت على الأقطار و تصالفت دونها الأمصار، ماسمع بمثلها
 الأدوار ما دار الفلك الدوار، وقف السلطان الأعظم و الخاقان الأكرم، سلطان
 الشرق و الغرب و خاقان العجم و العرب، المؤيد بتأييدات رب العالمين،
 غياث الدنيا و الدين، ۳/ السلطان بن السلطان بن السلطان، محمد بن بايزيد
 بن مراد بن اورخان - خلد الله في خلافة الأرض ملكه و اجرى في بحر
 المراتد فلكه - بالامر بتأسيسها و توطيدها و تشديدها اركانها و تشييدها.
 و اتفق اتمامها في ذى الحجة حجة ست و عشرين و ثمانمائه [۸۲۶ق].
 راقمه و ناظمه و مقنن قوانينه، اقل خدم بانيه / حاجى عوض بن
 اخى بايزيد؛ غفر لهما.

کتیبه‌های داخل بنا

پس از ورود به صحن اصلی زیر گنبد بزرگ، دو رواق در سمت راست و چپ
 ورودی وجود دارد. بر هر ضلع از سه دیوار هر رواق یک بیت از قصیده سلمان
 ساوجی^(۱) (سروده ۷۵۴ق) نوشته شده است:

جای خوشی و نیست نظیر تو هیچ جا	ای قبله سعادت، وی ^(۲) کعبه صفا
گر پاسبان قصر تو سنگی کند رها	بعد از هزار سال به بام زحل رسد
خود را ز روزن تو درافکند از هوا	خورشید ذره وار اگر یافتی مجال
لو بُست الجبال ^(۳) ، او انشققت السما	این آن اساس نیست که گردد خلل پذیر
هر خشت از اساس تو، جام جهان نما ^(۴)	هر طاق از رواق تو، چرخ زمین ثبات
تحریر کرده: دام لك العز و البقا!	گردون به لاجورد ابد بر کتابش ^(۵)

(۱) برای تطبیق با نسخه چاپی رک: کلیات سلمان ساوجی، مقدمه و تصحیح عباسعلی وفایی، تهران،
 سخن، ۱۳۸۹، ص ۱۱ - ۹.
 (۲) نسخه چاپی: و ای
 (۳) نسخه چاپی: دکت الجبال
 (۴) نسخه چاپی: هر طاقی از رواق تو، چرخ زمین ثبات / هر خشتی از اساس تو، جامی جهان نما
 (۵) نسخه چاپی: کتابش

بالای هر کدام از ابیات این شعر فارسی، بیتی با قلم ریزتر به عربی و با خط کوفی نوشته شده است:

۶۳۲

لصاحبه السعادة و السلامة و طول العمر مباحث حمامة
و عز دائم لا ذل فيه و اقبال الى دار القيامة

کتیبه کاشی شعری دیگر

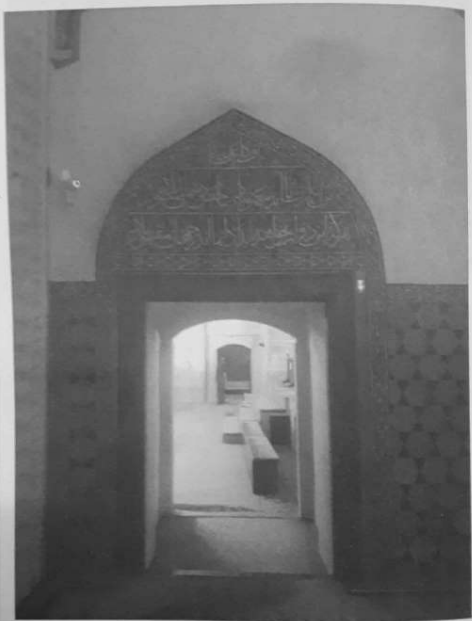
بر بالای پنجره داخل دو اتاق که در دو سوی نمازگاه زیر گنبد دوم قرار دارند و نیز بر سردر دو در اتاق از داخل، مجموعاً چهاربار این دو بیت بر کاشی نوشته شده است:

توکل علی خالق

این عمارت تا ابد معمور باد صاحبش بر دشمنان منصور باد
هرکه این دولت نخواهد پایدار دایماً اندر جهان مقهور باد!

امضای هنرمندان ایرانی

در محراب بنا، امضای کاشیکاران به صورت: «عمل استادان تبریز» همراه با این بیت از سعدی شیرازی به خط نستعلیق آمده است:
پنداشت ستمگر که ستم بر من کرد بر گردن او بماند [و] بر من بگذشت.

• کتیبه فارسی سردر دو اتاق طرفین محراب (نیشیل جامع، بورسا، ترکیه)

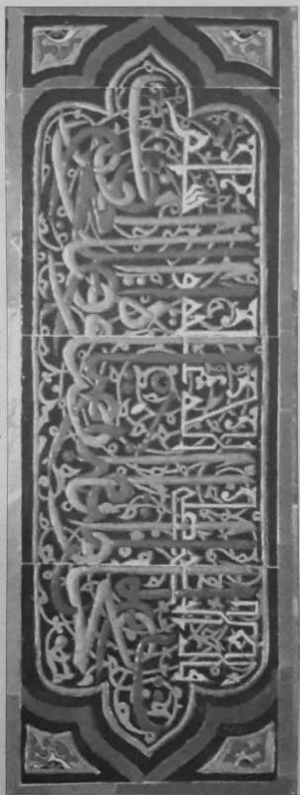
• شعر سلمان ساوجی بر رواقهای یشیل جامع (بورسا، ترکیه)

همچنین رویه روی محراب و بالای راهرو ورودی بنا، کتیبه‌ای به خط ثلث دیده می‌شود و متن آن چنین است:

«قد تمّ نقش هذه العمارة الشريفة بيد أفقر الناس، علي بن الياس [بن] علي / في اواخر رمضان المبارك سنة سبع و عشرين و ثمانمائة» [۸۲۷].

به گمان نگارنده، نویسنده این کتیبه باید میرعلی بن الیاس بن علی تبریزی باورچی باشد که یک نسخه نفیس از او، حاوی اشعار خواجوی کرمانی (کتابت بغداد به سال ۷۹۸ق) به خط نستعلیق در کتابخانه بریتانیا (به شماره ۱۸۱۱۳) موجود است.^{۹۱} بنابراین، این نوشته حاوی چند نکته نو در باب تاریخ خوشنویسی ایران و زندگی میرعلی تبریزی نیز هست: نام پدر بزرگ علی بن الیاس که در منابع نیامده، علی است. وی به استناد دیگر کتیبه های بنا، علاوه بر نستعلیق، در نوشتن خطوط ثلث و رفاع و کوفی تبحر داشته و علاوه بر خط در کار تزیین و نقاشی و شاید معماری ورود و وقوف داشته است. حضور او در سال ۸۲۷ق در شهر بورسای ترکیه و انجام تزیینات این بنای ارزشمند نیز از دیگر نتیجه‌های شناخت این کتیبه زیباست.

(۱) برای چاپ عکسی کتاب ر.ک: خواجوی کرمانی، سه مثنوی خواجوی کرمانی، مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن»، تهران، ۱۳۹۳.

• کهن‌ترین نمونه نقاشی خط در مصراعات پیشل قریه کار استادان تبریزی مورخ ۸۲۷ (تورسا، ترکیه)

کار تزیین و خوشنویسی برج مقبره مجاور مسجد نیز توسط همین گروه تبریزی انجام شده است. در میانه محراب این بنا که به یاشیل تریه مشهور است می‌توان کهن‌ترین نمونه از نقاشی خط شناخته‌شده در تاریخ خوشنویسی ایران را دید. این کار ارجمند از نوشتن و تداخل دو حدیث مشهور «عجلوا بالصلاة قبل الموت» و «عجلوا بالتوبة قبل الموت» شکل گرفته و عبارت دوم به صورت معکوس با عبارت نخست ترکیب شده است. استفاده از کاشی هفت‌رنگ به جای معرق نیز از ویژگی‌های تزیینات این دو بناست که می‌تواند تاریخ استفاده از کاشی هفت‌رنگ را چندین دهه به پیش‌تر از آنچه مشهور است بازگرداند.

مسجد یا بقعه؟

چنان که یاد شد، این بنا اکنون به عنوان مسجد شناخته و معرفی می‌شود در حالی که در کتیبه اصلی ساخت در سردر بنا کلمه مسجد نیامده و به جای آن کلمه بقعه به کار رفته است. نیز چنان که یاد شد، وصف این بنا در اشعار فارسی داخل بنا، به صورت بنای عالی، قصر و یا «این عمارت تا ابد معمور باد» آمده است. در ابیات عربی یادشده نیز برای صاحب بنا، سعادت و سلامت آرزو شده است. این موارد نشان می‌دهد که مسجد تنها بخشی از این بنای بزرگ است و احتمالا تنها رو به روی محراب و فضای زیر گنبد دوم را شامل می‌شود و بقیه قسمتهای بنا مسجد شمرده نمی‌شده است. چنین می‌نماید که بقعه عنوانی عامتر، و دربر گیرنده مجموعه‌ای از بخش‌های مختلف چون مدرسه، مهمان‌خانه، آشپزخانه، شاه نشین، مقبره و مسجد بوده، و اطلاق مسجد بر کل بنا نادرست است.

در پایان یادآوری این نکته نیز لازم می‌نماید که در برخی از پژوهشهای تطبیقی، بنای مسجد کبود یا مظفریه تبریز، متأثر از معماری مسجد سبز بوسا دانسته شده است. اما چنان که می‌نماید همه دست اندرکاران این بنا استادان ایرانی‌اند، نیز شاید بتوان کلمه نقش در امضای درشت و مستقل علی بن الیاس تبریزی (تم نقش هذه العمارة)، چنان که در کتب لغت آمده، به معنی اساس و طرح بنای ساختمان دانست^(۱). بنابراین نسبت‌دادن طراحی و معماری این بنا به حاجی عوض بن اخی بایزید که در کتیبه سردر از او با عنوان «راقعه، ناظمه و مقنن قوانینه» یاد شده است، جای تامل دارد. به ویژه آن که مرجع ضمیر مذکور این سه کلمه نمی‌تواند به کلمه بقعه یا عماره مونث بازگردد. امید است پژوهشگران تاریخ معماری این نکات را مد نظر قرار دهند.

(۱) دهخدا ذیل مدخل نقش به نقل از متن اللغه می‌نویسد: «شان و اثر گذاشتن در روی زمین. و این معنی اصلی کلمه است».